

EMMA SALLEN T DEL COLOMBO

Investigadora independent

Connexions naturalístiques entre València i Bolonya. El cas de Francesc Saragossa (1568-1659)

Introducció

Aquesta pintura que jo envio a Vostra Excel·lència és el vertader arbre de la *persea*, i en vaig obtenir la pintura de Portugal, i és anomenada per alguns espanyols *quoayand colorado*. Només una planta, que jo sàpiga, es troba a Europa, a València d'Espanya al Monestir de Nostra Senyora, dit de Jesús; i fou portat el fruit d'Amèrica, en tinc jo una branca dissecada del viu amb els fruits que m'envià l'excel·lent senyor Francesc Saragossa de València farà ja deu anys. I diuen alguns que s'anomena mamei a Amèrica¹.

Ulisse Aldrovandi (1522-1604)² recordava deu anys després, en una carta a Francesc I de Mèdici, arxiduc de Toscana, l'enviament d'una branca de ma-

---

Aquest article s'ha realitzat en el marc del projecte de recerca: «Cultura mèdica novohispana: circulación atlántica, recepción y apropiaciones» (referència: HAR2012-36102-C02-01). Aquest treball no hauria estat possible sense la inspiració, la generositat, l'ajuda i el suport constant de Giuseppe Olmi i José Pardo-Tomás. A tots dos el meu més profund agraïment.

¹ BUB, Ms. 6, vol. I, cc. 12v-13r (1577). El fragment va ser publicat per TOSI 1989, p. 230. La traducció i les que seguiran són nostres. Inclourem la traducció en nota només en els casos en què l'original sigui un manuscrit no publicat.

Data de recepció: setembre 2015

Versió definitiva: desembre 2015

mei d'Índies per part del senyor Francesc Saragossa. Es tracta d'un exemplar d'una planta exòtica americana, l'alvocat, plantada en un hort d'un convent valencià, únic lloc d'Europa, segons el naturalista italià, on es podia trobar aquest arbre a la segona meitat del segle XVI.

Aquest regal passà a formar part de la rica col·lecció d'objectes que el naturalista italià intercanvià amb els múltiples personatges, nusos del teixit de corresponents que constituïren la xarxa de xarxes que formà i caracteritzà la república naturalista de les lletres de la primera Edat Moderna. Francesc Saragossa és un dels *molti amici in varij luoghi* del naturalista italià (Olmí 1991).

Com observa Florike Egmond (2007, p. 113) per al cas del flamenc Carolus Clusius amb qui el mateix Aldrovandi va tenir interessants intercanvis:

anomenar-lo un marc europeu podria, de fet, infravalorar el seu abast: els intercanvis en què Clusius i molts altres naturalistes del segle XVI van prendre part tenien de fet un abast mundial, atès que involucraven *exotica* del Nou Món i l'Est llunyà, així com *naturalia* de l'Orient Mitjà, i d'Europa del Sud, del Centre i de l'Est.

El fragment de carta que hem presentat no és, per tant, anecdòtic. El fet que dos dels més importants col·leccionistes de la Itàlia del nord del Cinc-cents parlin d'una planta d'origen americà enviada de València a Bolonya mostra que, tot i que aquestes dues ciutats no es trobaven en primera línia del comerç de *naturalia* i matèria mèdica, existí un intercanvi d'objectes, llavors, plantes, imatges, llibres: en síntesi, de coneixement científic, la qual cosa palesa que la circulació dels sabers naturals va ser molt més àmplia i complexa del que podria semblar en una primera aproximació.

A més dels múltiples objectes del seu museu, el tresor d'Aldrovandi consta, encara avui, de més d'una desena de volums de taules d'aquarel·les, centenars de matrius xilogràfiques, tres-cents volums de manuscrits, milers de llibres que constituïren la biblioteca d'estudi del naturalista italià. Només un nombre limitat de volums amb l'obra d'Aldrovandi es van publicar en vida del naturalista, tot i la gran quantitat de treball realitzat, un gran nombre de matrius dibuixades o entallades, preparades per passar a la impremta i un gran

---

² Per a una bibliografia sobre Ulisse Aldrovandi (tot i que no del tot actualitzada), vegeu també el web de la Biblioteca Universitària de Bolonya. (<http://www.bub.unibo.it/it-IT/BubLife/Maggio-2006/Bibliografie-tematiche/Per-una-bibliografia-su-Ulisse-Aldrovandi.aspx?LN=it-IT&idC=61728>, consulta 22-VII-2015). Tot i les múltiples publicacions sobre diferents aspectes del naturalista italià, resta fonamental i insuperat OLMI 1992.

quantitat d'anotacions als manuscrits que constitueixen un fons inacabable. Un fons del qual difícilment s'aconseguirà fer una edició crítica completa, tot i les optimistes i esperançades expectatives dels erudits i estudiosos del primer Nou-cents³.

Publiquem per primer cop en aquest treball la versió íntegra de les dues cartes que el deixeble d'Ulisse Aldrovandi, el valencià Francesc Saragossa, intercanvià amb el seu mestre poc temps després de la seva estada a Bolonya, precedides d'un assaig introductor que les contextualitza a partir dels indicis que hi apareixen.

Francesc Saragossa

Francesc Saragossa es doctorà a Bolonya l'11 de març de 1567. La succinta referència del *Notitia Doctorum*⁴ és publicada sense abreujar per Busacchi al seu *Gli studenti* (1956, p. 199):

El dia 11 de març va ser convocat el col·legi i van ser assignats els punts [per discutir] de filosofia i medicina al senyor Francisco Caragozo hispà i el dia següent van ser recitats molt elegantment per ell, i va ser declarat doctor a la facultat de filosofia i l'excel·lent Garzonius li va donar les insígnies, van ser promotors els excel·lents Antonius Franciscus Fabius, Dominus Lactantius Benatius, Dominus Nicolaus Turchius i jo mateix.

Les fonts de Busacchi són les notícies provinents de l'arxiu d'estat de Bolonya, en particular els *Libri actorum utriusque collegii (1488-1604)*, els *Libri segreti dei collegii di medicina e d'arti*, en aquest cas el primer (1504-1575), a més dels *Rotuli dello Studio* del col·legi de doctors i les informacions de l'arxiu del Collegio di Spagna de Bolonya buidades, segons indica el mateix Busacchi, pel M. R. Padre Dott. Marcelino Martín de Castro, per les notícies relatives als estudiants en relació amb el col·legi. Busacchi, però, en creuar aquestes dades introdueix un element de confusió, atès que no s'adona que les notícies afegides a partir dels arxius del Col·legi d'Espanya es refereixen

³ Vegeu els treballs fonamentals del germans G. B i E. De Toni, O. Mattiolo o M. Cermenati. CERMENATI 1906, pp. 313-366. DE TONI 1911, pp. I-XXII; Mattiolo: *L'opera botanica*.

⁴ 1567. Marz. 11. D. Franciscus Caragossius f. Iohannis Hispanus in U.C. Acta 193, c- 258r; L.S. 1504-1575 c. 147v. (Nota 4) Caragotius in L.S.; Caragotius Saguntinus in N.D (BRONZINO 1962, p. 69).

en realitat a una altra persona, Francisco López de Longares (localitat de la província de Saragossa). L'error es reprèn també en la publicació del *Proles Aegidianae*, que fins i tot comenta que no hi ha coincidència en el nom del pare de l'escolar, que és conegut, i el *Iohannes hispanus*, que apareix en el *Notitia doctorum* (Pérez Martín 1979, p. 937).

Com veurem més endavant, es tracta amb tota seguretat de dos personatges diferents: l'un és Francesc Saragossa, saguntí, deixeble d'Aldrovandi i protagonista dels intercanvis amb el seu mestre, i l'altre és Francisco López de Longares, col·legial del Col·legi d'Espanya, un altre personatge interessant que serà indicat com a mitjancer per Francesc Saragossa en referència als enviaments entre València i Bolonya. Tornarem sobre Francisco López en una altra secció d'aquest treball.

De Francesc Saragossa sabem també que, poc després de la presentació de la tesi, viatjà a Pàdua i després a Venècia, com recorda Melchiorre Guilandino⁵ en una carta a Aldrovandi del mateix 1567:

En l'entretant tingueu-me en gràcia vostra, & del Sr. Saragossa a qui hauria amb molt de gust usat una cortesia més gran per amor vostre i per la seva virtut, si Venècia no me l'hagués pres aquell mateix dia, que abans el vaig veure, *state sano*. De Pàdua a 12 de març de 1567⁶.

El trobem a continuació l'agost de 1568 de tornada a València, des d'on informa Aldrovandi que ha anat a herboritzar a Aragó. Si era saguntí, com ho sembla, no és gens estrany que anés a herboritzar a aquesta regió⁷.

El febrer de 1569 Francesc Saragossa diu que llegeix una càtedra de medicina i demana a Aldrovandi que li comunicui les novetats que tingui tant d'objectes que hagin arribat al seu museu com de llibres qui li puguin ser útils per a les seves classes.

En la bibliografia consultada, que conté el buidatge dels professors de medicina de la Universitat de València en aquells anys, no consta el nostre

⁵ Es tracta del naturalista i metge, Melchiorre Guilandino (o Melchior Wieland), nascut entre 1519 i 1520 a Königsberg i mort a Pàdua el desembre de 1589. Gran viatger, va recórrer Sicília, Turquia, l'Orient mitjà i Egipte herboritzant, amb la protecció de l'ambaixador venecià Marino Cavalli. En 1560 va ser capturat pels pirates i alliberat després que el conegut anatomista de Pàdua Gabriele Falloppia, gran amic seu, pagués un substanciós rescat. El 1561 va ser nomenat prefecte de l'hort botànic de Pàdua, obtenint també les càtedres d'ostensió i de simples. Vegeu, per exemple, DE TONI 1911 i DI PIETRO 1970.

⁶ Biblioteca Universitaria, Bolonya, Fondo Aldrovandi, *Melchiorre Guilandino a Ulisse Aldrovandi. Padova 12 marzo 1867*, Ms. 38, tom I, f. 145. Ja publicat a DE TONI 1911, p. 168, carta, 1.

⁷ Vegeu per exemple LÓPEZ PIÑERO 2010.

personatge (Felipo 1993, pp. 132-156). De fet, no tenim informació de qui professava a les càtedres mèdiques justament en els anys que ens interessen, és a dir, entre el 1568 i el 1569. Sembla que hi ha un buit documental, i per tant no podem excloure que Saragossa llegís en alguna de les càtedres. Al llibre de José Teixidor y Trilles (1976, pp. 222-223), que anota les provisions de càtedres, any per any, falten les dels anys 1568, 1569, 1570 i 1571. Tampoc en els llibres de Llotja Nova de l'Arxiu Municipal de València, que anotaven els pagaments dels salaris dels catedràtics, consultats i buidats per Rodrigo Pertegàs per a la Facultat de Medicina, apareix Saragossa entre les anotacions relatives al segle XVI⁸.

Altrament, Saragossa podria haver professat en alguna de les «cadiretes» que, tot i que no es van institucionalitzar fins al 1584, és possible que estiguessin un temps impartint els ensenyaments.

Aquesta anotació en un dels manuscrits d'Aldrovandi ratifica el que les cartes de Saragossa semblen insinuar, és a dir, que feia classe d'herbes

Franciscus Saragozza Valentinus que ens envià moltes plantes exòtiques sobre les quals allà públicament dissertava⁹.

L'interès per Monardes i els naturalia exòtics

Un d'aquest objectes que Saragossa envià a Ulisse Aldrovandi és un exemplar de la primera edició de la primera part del llibre de Nicolás Monardes sobre la matèria mèdica de les Índies Occidentals (Monardes 1565)¹⁰.

Tot i que aquesta obra de Monardes no consta avui entre els llibres d'Ulisse Aldrovandi de la Biblioteca Universitària de Bolonya, sabem que Aldrovandi posseïa aquest volum. Saragossa afirma haver-li enviat l'obra al seu mestre i, de fet, una anotació als manuscrits aldrovandins del 26 de març de 1569 demostra que així va ser, puix que se'n transcriu el text de la portada amb la indicació del preu del llibre que efectivament hi figura¹¹.

⁸ Un agraïment especial a la professora Amparo Felipo, que en comunicació personal ens va transmetre aquestes informacions, així com també el fet que Francesc Saragossa tampoc no apareix en el seu arxiu personal de treball.

⁹ «Franciscus Saragozza Valentinus qui multas plantas exoticas ad nos misit cum ibi de plantis publice profiteretur» (BUB, FA, Ms 21, vol. II, f. 40v).

¹⁰ Com ja van aclarir LÓPEZ PIÑERO i PARDO-TOMÁS 1996, pp. 130, no pot tractar-se, com indica DE TONI 1911, p. 119, de la segona edició de la primera part de 1569, atès que la carta està datada el febrer de 1569 i el llibre va aparèixer en aquell mateix any.

Aldrovandi té un gran interès per l'obra de Monardes. A més de les edicions impreses, al fons del naturalista italià consten alguns manuscrits que contenen comentaris o transcripcions de parts provinents de diverses edicions de l'obra del metge sevillà, en particular els textos referents a l'arrel de Mechoacan, la Tacahamacha i el tabac¹². De fet, la traducció d'Aldrovandi del text sobre el tabac es troba consignada en el catàleg de Frati (1907) entre un grup de manuscrits datats en 1572, i podria avalar la hipòtesi (López Piñero i Pardo Tomás 1996, p. 130) que Aldrovandi hagués tingut accés també a l'edició en castellà de la segona part del llibre de Monardes de 1571. Pel que fa als volums impresos, només se'n conserven quatre d'aquest autor en el fons de la BUB, tot i que sabem que Aldrovandi en va posseir almenys vuit, fins i tot amb edicions diferents d'un mateix llibre (Stasi 1997-1998, pp. 41)¹³. El manuscrit 147¹⁴ ens proporciona certa informació sobre les referències bibliogràfiques de la biblioteca del naturalista italià l'any 1583. S'hi troben indicades vuit referències a Monardes, sis a les seues obres de tema americà, i dues a altres llibres que podrien ser els dos que no fan referència al Nou Món que encara avui apareixen al catàleg de la Biblioteca Universitària. S'hi troben consignades diverses edicions de *Las cosas que traen de nuestras Indias Occidentales*: dues de llatines, una de les quals és l'edició de 1574 de Clusius de Anversa (Monardes 1574), una d'espanyola sense data —podria ser la de 1565 enviada per Saragossa—, i una d'italiana (Monardes 1575) —podria ser la primera edició italiana que Mario Cermenati afirma haver comprat en una subhasta que sabem que va pertànyer a Aldrovandi perquè conté l'«Ulyssis Aldrovandi et Amicorum» característic dels llibres del metge bolonyès, així

¹¹ *Die 26 Martii 1569. Duos libri rerum Indicus composi a Nicolao Monardo Medico Hispaliensi 1565, Taxato precio 51 maravedies* (BUB, FA, Ms. 136 IV, f. 25r).

¹² Ms. 44, f. 357-360: *Relazione fatta per l'Eccellentissimo Dottor Monardes (Nicolò) medico della inclita città di Siviglia della radice del Mechoacan che portano dalla Nicosia in Spagna nel anno MDLIX, tradotta in lingua volgare italiana* (còpia) (FRATI 1907a, p. 52); Ms. 77 III, f. 11: *Relazione del medico Nicolò Monardes, nella quale insegna per quale malattia è buona la Tacamacca* (autogr.) (FRATI 1907a, p. 75); Ms. 92, VII, f. 256-259: *Descriptio ac historia herbae tabaci a Domini Monardo in lingua hispanica descripta et translata in linguam latinam ab Ulisse Aldrovandi* (autog.) (FRATI 1907a, p. 88) (FRATI 1907a, p. 52). Frati també indica que en el manuscrit 136, VIII, f. 101-102, hi ha un extret d'una obra de Monardes (FRATI 1907a, p. 125).

¹³ Sobre l'interès a Itàlia de les obres espanyoles sobre l'Amèrica dels segles XVI i XVII, les seves traduccions, en particular l'obra de Monardes, vegeu PARDO-TOMÁS 1991, pp. 55-59.

¹⁴ *Ulyssis Aldrovandi philosophi ac medici Bonon. Bibliotheca secundum nomina authorum qui penes se habentur, in alphabeticum ordinem non exiguo labore ac studio digesta. In fine: «Die 13 Aprilis 1583 incepta, die 29 Maii eiusdem anni absoluta est auxiliante Deo haec nostra Bibliotheca, nempe vigiliae Pentecostes»* (FRATI 1907a, p. 205).

com també el «Totum perlegi ego Ulisses Aldrovandus die 2 octobris 1580» (Cermenati 1906, p. 340).

Saragossa envià també un trosset d'arrel de Mechoacan i demanà si es podia obtenir una mica de l'*Struthium* que Aldrovandi rebia per la via de Flandes, potser del mateix Clusius o de Jean de Brancion de Malines, un dels principals fornidors —juntament amb Saragossa— de plantes hispàniques d'Aldrovandi.

Saragossa també envia al seu mestre les plomes d'un ocell rar i en promet el retrat pintat del natural.

Imatges «del natural»

De fet, la circumstància que Saragossa estigués en condicions de fer pintar i enviar un retrat d'un ocell del natural ens fa intuir que es tractava d'un personatge amb cert posicionament social. Les reproduccions d'animals *dal vivo* eren efectivament molt cobejades aleshores i el tema del significats d'aquesta expressió molt interessants. Com observa Claudia Swan:

Les nombroses imatges del Renaixement tardà reivindicades pels seus autors o subministradors com realitzades «ad vivum», «naer het leven», «nach dem Leben», «au vif», «al vivo» o del natural, totes prometien gran cura, tant en la descripció com en la recol·lecció o documentació dels seus temes. Entre altres coses, aquestes imatges realitzades *ad vivum* portaven el testimoni del que representaven, i la seva proposta mimètica acabava per ser negociada per finalitats tant artístiques com científiques: des del 1530, trobem una dependència concentrada en aquest terme qualificador en el context de la història natural il·lustrada (Swan 1995).

El mateix Saragossa mostra interès per saber si Aldrovandi havia pogut fer-se amb la còpia de l'anomenat «llibre de peixos del Patriarca».

El «patriarca» era Daniele Matteo Alvise Barbaro, patriarca d'Aquileia (Venècia 1514-1570), membre d'una de les famílies nobles venecianes destacades, qui estudià filosofia, matemàtiques i astronomia a Pàdua, fou enviat com a ambaixador a la cort anglesa el 1548 i nomenat el 1550 *coadiutore* del patriarca d'Aquileia Giovanni Grimani. L'activitat política no el va allunyar d'una activitat cultural intensa: entre les seves obres trobem un comentari a la *Retòrica* d'Aristòtil en la traducció llatina de l'oncle Ermolao Barbaro (1544), o la traducció de l'*Arquitectura* de Vitruvi acompanyada d'un comentari (1566)¹⁵.

Ja Battisti (2005, p. 342) indicava que Ippolito Salviani¹⁶ «aveva attinto dal libro dei pesci di cui più niente si sa».

Durant el viatge realitzat el 1571 per Aldrovandi es fa esment al fet que va poder veure aquest llibre: Aldrovandi passà tretze dies a Venècia i visità la casa de Monsignor Barbaro, on va poder observar el famós llibre, tot i que Daniele Barbaro havia mort ja per aquelles dates:

A Venècia va passar tretze dies, on, en aquest temps, a casa de diversos nobles i altres virtuosos va veure i va recollir moltes coses rares, com per la cortesia de M. Leone Fogliano, altres vegades provada, i del Sr. Agostino Trivisano i el Sr. Costantino Molino, homes il·lustríssims, i a casa de Mons. Barbaro va veure infinites coses belles; entre d'altres un llibre de peixos dibuixat excel·lentíssimament, que va ser de la bona memòria del Sr. Daniel Barbaro molt amic seu i conegut per correspondència, i en persona a Trento, en un sopar on es trobava l'Excel. Card. Paleotti, el Sr. Camillo, germà seu i altres senyors (Fрати 1907b, p. 19).

Tenim altres referències també en la correspondència d'Aldrovandi, en les cartes de Ippolito Salviani¹⁷ o Giovanni Battista Fulcheri¹⁸.

El manuscrit 136, tom V, de la BUB conté una llista «Ex Patriarcha De Piscibus (...) secundum numerum» que relaciona més d'un centenar de noms de peixos amb els noms dels peixos del volum 4 de les «tavole aquerellate» d'Ulisse Aldrovandi. Per tant, tot i que no tenim la resposta a la carta de Saragossa, sembla que el naturalista italià sí que va aconseguir copiar finalment el llibre.

¹⁵ Vegeu per exemple: http://www.treccani.it/enciclopedia/daniele-matteo-alvise-barbaro_%28Dizionario-Biografico%29/ (consulta: 20-VII-2015) o també TAFURI 1985, pp. 185-212.

¹⁶ Ippolito Salviani: metge i naturalista italià (Città di Castello 1514-Roma 1572), professor a la Sapienza des de 1551 fins a 1568 i arquiatre pontifici, va estar al servei del papes Pau IV, Juli III i Marcel II. Autor de diverses obres d'argument mèdic, la seva fama li ve per la seva obra *Aquatilium animalium historiae* (1554), en la qual es descriuen peixos i altres animals aquàtics. Una de les obres de zoologia descriptiva més important del Cinc-cents juntament amb les de P. Belon i G. Rondelet. Vegeu PINON 2002, p. 478, i les referències allà citades.

¹⁷ «Dels peixos pintats per messes Plinio que està amb Monsenyor Daniello Barbaro, jo n'estic informadíssim, i me n'he servit d'alguns, perquè monsenyor és gran patró meu» («è molto mio patrone») (PINON 2002, p. 490).

¹⁸ Segons TOSI 1989, p. 17, i les referències allà esmentades, Giovanni Battista Fulcheri es revela un personatge de primer pla. Provenint d'una família d'apotecaris de la Ligúria trasplantats a Lucca, el segle anterior, després d'haver fet pràctiques a l'apotecaria del pare Antonio, el 1563 va obtenir el permís per treballar en propi. En breu la seva *bottega* va esdevenir un punt

La branca de Persea del convent de Jesús

Un dels objectes més interessants, com corrobora la carta d'Aldrovandi al gran duc de Toscana, és la branca de Persea (mamei d'Índies, *Persea americana*) que el naturalista italià rebé de Francesc Saragossa, enviada de la del convent de Nostra Senyora de Jesús de València¹⁹, amb el seu fruit.

Gaspar Escolano recorda a les seves *Décadas* (1610, p. 949) la fundació del monestir de Nostra Senyora de Jesús de València: «En el año mil quatrocientos veynte y ocho, diez de Mayo, tuvo principio el devoto monasterio de nuestra señora de Jesús, de frayles de la orden del padre San Francisco, fuera de los muros nuevos de la ciudad, en el arraval de San Vicente Martyr. Tuvo por fundadora a la Reyna Doña Maria Muger del Rey Don Alfonso el conquistador de Napoles, a pedimiento de un fray Matheo. (...) Entre otros en nuestros días ha resplandecido en santidad y milagros, como Sol entre las estrellas, el bienaventurado Fray Nicolas Factor.»

La planta es troba encara avui conservada a l'herbari d'Aldrovandi, juntament amb un bon nombre d'altres enviaments de Saragossa.

Es tracta de la mateixa planta i de la mateixa localització de la qual parlarà uns anys més tard Carolus Clusius al seu *Per Hispanias*, que recull el seu viatge per Espanya i Portugal acompanyant el fill dels Fugger. En aquesta ocasió serà el metge Joan Plaça qui acompanyarà Clusius al convent de Jesús a veure la planta de persea.

---

de referència no només per als *speciali* locals, sinó també per a molts dels famosos naturalistes del seu temps. La referència a Tartaglino es troba en la carta de Giovanni Battista Fulcheri a Ulisse Aldrovandi del 3 juny de 1569: «Prima non li ho scritto per non trovare il catalogo de' pesci hauto da messer Lione [Tartaglino]; adesso finalmente l'ho trovato et ne lo mando incluso [Cfr, BUB, ms. 136, IV, cc. 177r-180r.] Catalogus piscium Leonis Circulatoris a Jo. Bapt. a Fulcheri] et è la copia di quello hebbi da lui con i nomi secondo da lui mi furno dati» (Tosi 1989, p. 116).

¹⁹ El convent també és citat a FUSTER 2002, nota 57, p. 21: Llibre de memòries, p. 732: «Divendres que contam 14 de octubre, dit any, dia de Sent Frances, prenguerem los Frades Menors de la Verge Maria de Jesús, observants, lo monestir de San Frances de la ciutat de València per ferlo observant, y entraren en lo dit monestir de St. Frances 14 frares del dit monestir de Jesús acompanyats del Governador de la dita ciutat y los Jurats, per causa que ls claustrals que hi eren no ls feren alguna novetat». Carreres Zacarés, invocant Francesc Diago, diu «qu'el tingueren [el convent] els conventuals fins 1500, després els Observants i, passats sis anys altra vegada els conventuals fins que per Bula de St. Piu V restà en poder dels observants, i encara que un manuscrit d'aquells segles havia trobat que els observants del convent de Jesús, vespra de St. Bonaventura, a 13 de Juliol de l'any 1567 prengueren possessió del dit convent, entrant en la ciutat acompanyats de l'arquebisbe En Ferran de Loazes, dels Inquisidors, del compte de Benavente i de molta noblea.» La nota és confusa.

De fet, al capítol II, titulat «De Persea», Clusius (1576, p. 16.) en descriu la planta i n'indica la procedència²⁰

Bastant rar és també aquest arbre, les branques del qual donem aquí representades: de fet, només al regne de València en vaig veure un únic arbre, al monestir de la Nostra Senyora, anomenat de Jesús, a una milla de la ciutat de València. Va ser portat d'Amèrica.

A més, aquest arbre és semblant a la perera, ample pels costats, fullatge perpètuament verdejant, branquetes d'un verd més pàl·lid. Les fulles, com les del llorer de fulla ampla, la part superior reverdeix, la inferior de fet de color cendra, vigorós, un nombre de nervis discorren obliquament, olor i sabor agradable, astringent i picant a la llengua. Flors semblants a la del llorer, copioses, agrupades en raïms, pàl·lides, formades de sis fulletes. Els fruits, en un principi semblants a les prunes, després amb el pas del temps a manera de peres oblongues, de color negre, i de sabor molt agradable: conté un pinyol en forma de cor, gust de castanya, no gaire diferent del de l'ametlla dolça. A la primavera el vaig veure en flor, vaig saber que el fruit madura a la tardor per l'Excel·lentíssim senyor Joan Plaça, metge i professor valencià, que això em va dir en mostrar-me el lloc, i els habitants en diuen Mamay, encara que els espanyols que han descrit Amèrica es refereixen amb aquest nom a altres i diferents arbres. És diferent de la nostra. Diferent d'un altre arbre amb el mateix nom. Si es tracta de l'arbre de l'antiga Persea, no és possible assegurar-ho.

A l'exemplar de la UCM que va pertànyer a l'historiador i bibliòfil Francisco Guerra trobem també manuscrita l'anotació d'algú altre que va veure la Persea:

un abre semblant al que va observar Clusius es pot veure a la ciutat al [convent dels] Franciscans, les fulles i els fruits...²¹

En un viatge anèleg encara uns anys més tard, entre 1716 i 1717, serà un dels membres de la nissaga dels Salvador, apotecaris i naturalistes catalans, Joan Salvador i Riera, qui, acompanyat dels naturalistes francesos Antoine (1686-1758) i Bernard Jussieu (1699-1777), visitarà el convent del Jesús, on anota que havien fet tallar la Persea de Clusius, que sí que veurà, però al convent de Sant Francesc de la mateixa ciutat, deixant anotada al seu diari de viatge una anècdota formidable sobre les propietats afrodisíaques de la planta²².

²⁰ Sobre aquest episodi, vegeu per exemple LÓPEZ PIÑERO i LÓPEZ TERRADAS 1997, p. 81.

²¹ «Arbor similis illi quam Clusius observavit visitur in urbe apud franciscanos, folia fructusque...» (CLUSIUS 1576, p. 16).

De fet, Saragossa es refereix a la planta en la seva carta a Aldrovandi de 1568 en relació al metge valencià Pere Jaume Esteve, que en la seva traducció del Nicandre de Colofó (Esteve 1552, f. 74v) ja la citava parlant del seu origen americà

No obstant això, ha estat portat entre nosaltres un arbre peregrí que ha arrelat; vigorós al convent de frares mendicants sota la invocació de Jesús, que no sembla tractar-se de la *Persea* Egípcia, ni per les fulles en forma d'amígdala ni per la forma de perera. Arrencada de l'Índia occidental, on és coneguda amb el nom de mamei, fruita gustosíssima. Si es tracta d'una *Persea*, i de quin gènere, no gosem afirmar-ho.

La còpia d'aquest llibre que es conserva a la BUB i que va pertànyer a Aldrovandi conté les seves anotacions en la pàgina referida i mostra en la seva pàgina final la data de finalització de la lectura d'Aldrovandi, el 24 de juliol de 1566, que ens fa pensar que els intercanvis d'informació amb Saragossa o el coneixement sobre història natural i matèria mèdica a València podrien haver començat anys abans de les cartes del deixeble²³.

Desconeixem qui va portar des d'Amèrica les plantes que ens interessen però, atesa la localització, és plausible que es tractés de frares franciscans de tornada del Nou Món.

En un altre lloc també hem tractat l'interès dels frares dels primers ordes que arriben a Nova Espanya: franciscans, dominics i agustins per la història natural i la matèria mèdica, a través d'algunes de les cròniques d'aquests ordes. Entre els molts elements d'interès volem posar aquí de manifest que els frares aclimaten també plantes del vell món al nou món, convertint-se, amb els seus viatges d'anada i tornada, en vectors i transmissors de coneixement (Sallent Del Colombo, en premsa).

No és gens estrany, doncs, que la *Persea* americana de la qual parlen els nostres protagonistes es trobi en un convent de franciscans i que aquest esdevingués referència d'il·lustres naturalistes de l'època.

Les llistes de plantes

Juntament amb les cartes, Saragossa comenta que ha enviat al mestre una llista de plantes amb els parers d'alguns metges valencians i li demana que comentí els exemplars enviats.

---

²² Vegeu per exemple PARDO-TOMÁS 2014, p. 75.

El *Catalogus plantarum quas habui a D. Francisco Saragoza Saguntino, cum responsione mea*²⁴ conté la llista de plantes que Saragossa envià a Ulisse Aldrovandi, amb indicacions d'alguns metges valencians i les respostes d'Aldrovandi.

Gràcies al treball d'Adriano Soldano, coneixem en detall els enviaments de Saragossa des d'Espanya. Soldano indica que dels setanta-cinc exemplars enviats per Saragossa a Aldrovandi *només* quaranta-cinc apareixen a l'herbari²⁵. Reproduïm en apèndix les plantes citades.

Qui no és Francesc Saragossa: Francisco López de Longares

Com hem esmentat abans, hi ha una confusió en les dades biogràfiques de Francesc Saragossa que es barregen amb les d'un altre personatge: Francisco López de Longares. En qualsevol cas, creiem que, atesa la confusió que s'ha creat al voltant d'aquests dos estudiants bolonyesos, val la pena fer esment d'aquest altre personatge que apareix citat en les cartes i que també escriu dues cartes a Aldrovandi²⁶.

Francisco López era natural de Longares, diòcesi de Saragossa, fill de Domingo López i Catalina Buenafé. El 14 de febrer de 1562, presentat per l'arquebisbe (Fernando de Aragón) i el *cabildo* de Saragossa per estudiar teologia, és admès al Col·legi d'Espanya per Antonio Raya. El tema de la seva dissertació: «in capitulo 5 tertii 'de anima'» d'Aristòtil. Van actuar com a testimonis Juan López de Verricano, ecònom, Francisco Espino, Jerónimo Reilla i altres molts

²³ «Die 24 Julii 1566 totum perlegi Ulissis Aldrovandus», BUB, AHF 1143, f. 93r.

²⁴ Biblioteca Universitaria, Bolonya, Fondo Aldrovandi, *Catalogus plantarum quas habui a D. Francisco Saragoza Saguntino, cum responsione mea*. Ms. 136, vol. 3 cc. 237v-258r: ja citat per DE TONI 1911.

²⁵ El tercer contingent d'espècies espanyoles Aldrovandi l'obtingué de Francesc Saragossa, que, com va posar en relleu De Toni, va ser escolar seu i va esdevenir doctor en filosofia i medicina a Bolonya el 10 de març de 1567 (DE TONI 1911b; c. p. 154). El mateix De Toni, anteriorment (DE TONI 1908; p. 526, nota 2), havia publicat un fragment d'una carta de Saragossa (del 28 d'agost de 1568) on es fa referència als exemplars obtinguts en un viatge de València a l'Aragó; els exemplars estaven numerats progressivament i integrats amb els noms vulgars i amb les eventuals utilitats medicinals, segons les instruccions rebudes d'Aldrovandi. En total, Saragossa envià setanta-sis exemplars, només quaranta-cinc dels quals es troben entre els ff. 33 i 52 del volum catorze i altres tres més endavant, als ff. 177.2, 178.2 i 183.2, van ser encolats al seu treball per Aldrovandi (SOLDANO 2004, pp. 203-205).

²⁶ BUB, FA, Ms. 38, 2/4, f. 254 i 258. El contingent de les cartes no és massa rellevant en relació al tema que estem discutint.

nobles espanyols. Com que les proves tenien alguns defectes —«no probaban plenamente que no había sido criado de Colegio ni había desempeñado oficio vil, ni el que no era monje, canónigo regular o casado»— és admès amb la condició de suplir-les amb un termini de vuit mesos.

Abans d'ingressar al col·legi havia estudiat durant quatre anys filosofia a Saragossa, i estava estudiant teologia a Bolonya quan l'11 de desembre de 1561 va donar ordre que es fessin els suplementes de les proves. L'11 d'abril va presentar els suplementes que provaven i resolien els defectes anteriors. Amb ell es va observar per primer cop l'estatut que prescrivia que un candidat a col·legial, abans de ser admès al col·legi, havia de residir tres mesos a Bolonya. Unes segones proves per encàrrec de Francisco Mota es realitzen el 5 de desembre de 1566 i són aprovades pel Col·legi el 28 de gener de 1566.

El 6 d'abril de 1563 obté la dispensa del cardenal protector (el futur papa Pius V) per passar de teologia a medicina. És consiliari mèdic de 1563 a 1569, amb una absència del col·legi el 1566, del 31 de març al 30 d'abril. El curs 1570-1571 apareix com a «difunto» i des d'aquesta data falta en les llistes de col·legials i capellans²⁷.

López fa de mitjancer a Saragossa en els seus intercanvis amb el mestre, però no és l'únic. També apareix el gentilhome S. Catula, que viu a Roma, segons Saragossa. Hem consultat el llibre sobre la Roma mèdica d'Elisa Andretta (2008), i la mateixa autora que ha estudiat els cercles espanyols a la ciutat dels segles XVI i XVII ens ha confirmat que entre les dades conegudes no apareix el personatge.

Altres personatges que apareixen citats en les cartes són Gordino, Garzoni i Iuliano.

Fabrizio Garzoni apareix citat en el *liber secretus*, com hem vist en la notícia sobre el grau de doctor de Saragossa²⁸.

²⁷ Les dades biogràfiques de Francisco López de Longares estan extretes de PÉREZ MARTÍN 1979, p. 937. Hem omès les relatives al doctorat que, com hem comentat, considerem que es refereixen a Francesc Saragossa. A CANELLAS LÓPEZ 1984, p. 10, apareixen dues referències de documents d'arxius relatius a un col·legial de Longares del col·legi d'Espanya que en 1555 sol·licita informes, i apareix també citada en un document de 1565 la mare de Francisco López, Catalina de Buenafé.

²⁸ També apareix citat a FANTUZZI 1774, p. 32, en relació a la composició d'un antidotari en què Aldrovandi participa: «A compondre un antidotari, al qual es van afegir les instàncies dels apotecaris [«Speziali»], per tal que poguessin sortir de diferents dubtes, i de les moltes incerteses en la composició dels medicaments. (...) Aviat i de bona gana va ser rebuda la comissió, i diputats dos Assonti, Fabrizio Garzoni i Ulisse Aldrovandi, els quals juntament amb els dos protometges que eren escollits de tres en tres mesos, ajudessin a formar aquest antidotari, i, com més aviat, portessin a terme aquesta àrdua empresa.

Conclusió

A partir de les notícies recollides en les cartes del valencià Francesc Saragossa al bolonyès Ulisse Aldrovandi, i a pesar de les escasses informacions biogràfiques de què disposem sobre el naturalista saguntí, ha estat possible dibuixar un panorama més ric i més complex de les relacions entre aquestes dues ciutats pel que fa a l'intercanvi de coneixements científics durant la segona meitat del Cinc-cents. Deixeble i mestre intercanviaren llibres, exemplars de plantes, il·lustracions naturalístiques i sabers i compartiren l'interès per tot el que venia del Nou Món, i l'afany per col·leccionar, posseir i transmetre el coneixement sobre les coses noves i rares, així com també els objectes mateixos. Sospitem, però, que el que hem pogut copsar en aquestes pàgines és només la punta d'un iceberg, que caldrà continuar explorant i connectant per arribar a obtenir una visió més completa i satisfactòria de la magnitud real dels intercanvis en aquesta xarxa de xarxes naturalística, enormement problemàtica alhora que extremadament interessant de la segona meitat del segle XVI.

Apèndix

Els exemplars de plantes enviades per Saragossa, segons Soldano (2004), són els següents: 33 (271). *Mamey Indorum. Persea quibusdam. Mamey Indorum. Persea quibusdam a D. Francisco Saragoza*; 34.1 (272). *Tymbra forte, Mari Species. Symphyti petraei species. Tymbra forte vel Mari Species, Symphiti petrei species ad eodem Saragoza*; 34.2 (272). *Condrylla tomentosa. Condrilla tomentosa ab eodem*; 35.1 (273). *Hormini species. Hormini species ad eodem*; 35.2 (273). *Camphorata Hispanis. Anthyllis secundae genus. Sisellia Aragonensis. Camphorata dicta Hispanis Anthilidis 2.^a congenerer forte, Sisellia Aragonensis ab eodem*; 36.1 (274). *Lini vel coris speciesex Hispania ab eodem*; 36.2 (274). *Scabiosa forte species. Sacabiosae forte species a Saragoza*; 37.1 (275). *Corneolae sive Luteae species vel similis forte. Corneolae forte congener ab eodem*; 37.2 (275). *Bureglia Valentinis. Alkali Hispanis. Bureglia V. dicitur Hispanis Valentini, foliis est pinguib., Alkali hispanis dicitur et ex cineribus illius faciunt vetrum*; 37.3 (275). *Equiseti forte species ad eodem*; 38.1 (276). *Pilosellae minori forte congener. Pilosele minoris forte species a Saragoza*; 38.2 (276). *Linariae aut Osyridis genus. Osyridis forte species ad eodem*; 39 (277). *Bupleuron verum. Doriae forte species. Conyzae species potius. Bupleuron verum et Halochis Valentinis, forte Doriae species vel Conyzae, ab eodem*; 40

(278). *Scabiosae forte species. Sacabiosae forte species, ab eodem*; 41.1 (279). *Plantagini pentapleuri angustifoliae species. Plantaginis pentapleuri angustifoliae species ex Hispania ab eodem*; 41.2 (279). *Anonidis species. Asnagios aragonensis. Anonidis species forte, Asnagias vulgo Aragonensibus, ad eodem*; 42.1 (280). *Hippophaes sive Hippophesti forte species. Hipophesti forte species*; 42.2 (280). *Aspalatus secundus cum Cuscuta seu Epiaspalata. Aspalatus 2^a cum suscuta quan epiaspalathon vocare possumus, Aliaga et Arcilaga Valentinis*; 43.1 (281). *Coris fruticosae species. Coris fruticosae forte species*; 43.2 (281). *Polygala Matth. Astragaloides Lobell. Polygale species*; 43.3 (281). *Alysson Galeni. Alysson Galeni a Saragoza*; 43.4 (281). *Heliotropio tricoco forte quibusdam congener. Heliotropii tricocci forte species, vel Frangulae simile*. 44.1 (282). *Diospyri forte species. id.*; 44.2 (282). *Nardi Celticae forte species. Nardi Celtice forte species ab eodem*; 44.3 (282). *Ayssi minimi species. Alussi minimi species ab eodem*; 45.1 (283). *Poligalae forte species. Poligalae forte species ab eodem*; 45.2 (283). *Alismatis tenuifolii forte species. Chamaepeuce Hispanis. Alismatis tenuifolii forte species. Chamaepeuce Hispanis a Saragoza*; 46.1 (284). *Cytisi vel tryfolii species. id.*; 46.2 (284). *Erisso hispanis quasi Erinaceus quod orbiculetur more echinor. Genista spinosa forte species. Erisso quasi Erinaceus com orbiculetur more echini, forte Geniste spinose species ab eodem*; 47.1 (285). *Moly Plinii forte congener. molo Plinii forte congener ab eodem*; 47.2 (285). *Brufalaga altera non vera Valentinis dicta. Paralio forte congener. Brufalaga altera non vera solutiva est Valentinis sic dicta, Paralio forte congener a Saragoza*; 47.3 (285). *Brufalaga vera montana Valentinis dicta. Brufalaga vera montana Valentinis, Chamelee forte species vel Doricnii, ad eodem*; 48.1 (286). *Hippomarathrum apud Valentinos forte Bupleuri species, ad eodem*; 48.2 (286). *Hippomarathrum aliud apud Hispanos. Bupleuri forte species. Hippomarathrum aliud apud hispanos, ab eodem, bupleuri forte species*; 49.1 (287). *Alsine quarta species forte Fuchsii. Adiantum album Hispanis*; 49.2 (287). *Berberis forte. id.*; 50.1 (288). *Symphyti petraei forte species. Symphiti petrei forte species, ab eodem*; 50.2 (288). *Cuscuta fetida, forte Cotula fetida Hispanis, ab eodem*; 50.3 (288). *Seselios Massiliensis forte species. id.*; 51.1 (289). *Ladano forte congener. Sedum quartum Clusii videtur. Ladano forte congener vel Verbasco silvestre, ab eodem*; 51.2 (289). *Sparti flos ex quo fiunt funes, ab eodem*; 52.1 (290). *Artemisia tenuifolia apud Valentinos et Botegia Pancera dicitur. Artemisia tenuifolia apud Valentinos et Botegia pancera dicitur ab eodem*; 52.2 (290). *Hedysari forte species. id.* 52.3 (290). *Saxifragiae marinae species vel behen rubri minoris. id.*

Annex: les cartes

[c. 148r] Molto magnifico Eccellentissimo signor dottore
 Sino adesso non ho possuto mandare a Vostra Eccellentia cosa alcuna di quelle che desidera, perche subito che giunsi qua in Valenza feci un viaggio in Aragona per poter colligere qualche cosa da mandare a Vostra Eccellentia alla quale ho sempre grandemente desiderato servire, e serviro, secondo quello che quella vedera in effetti e cosi li comincio a mandare alcune piante, a qual mod[o] che Vostra Eccellentia mi diede per gli numeri 1. 2. 3. etc. della lista che mando dentro di questa con le nomenclature volgari di alcune le quali anno in questo paese e con la opin[i]one etiandio di alcune appresso gli nostri medici pr[o] mettendo a Vostra Eccellentia per maggiore otio de ogni dì ma[n]dargli alcune cose nove di quelle che desidera et altr[e] donde voglio che essa intenda il mio animo in servir[la] solo mi resta che supplicarla si degni in scrivermi il parere di quelle herbe che mando perche potendo far frutto gli possa mandare cose piu rare e massimamente [a] do animo qua in Valenza [al contempo] di leger[e] una cathedra che ce di semplici. Attendo a fargli depinge[re] alcuni uccelli rari dal vero del uno delli quali gli mando alcune piume azure delle ale et coda est autem cetera niger praeter caput quod rubet. Depinto che sarà il mandarò con altre cose [...si] caio lingua [aragonense] est avis paulo maior picca et longior.

[c. 148v] Mando ancora a Vostra Eccellentia insieme un frutto con le foglie del [arbor] ch'e in coenobio valentino vulgo Jesus [existimato] Petro Jacobo Steve persea vederà Vostra Eccellentia che cosa è habet folia nucis, fructum magnitudine et figura [faciei...?] grossi oblonga qui dum viridis est imitatur colore nucem folia sapore [suavi] aromatica. Io fratanto non mancarò di avere a Vostra Eccellentia quelle cose che desidera di Spagna nel suo catalogo che mi diede Vostra Eccellentia mi mande quel della [india?] perché la possa servire e si degni di fornirmi [?] dando le lettere al signore Francesco Lopez che sua Signoria me? mandara per? bona via lettere et si degni de mandarmi un po del struthio se l'ha avuto già di fiandra o qualche altra cosa di quelle rare che ogni di vengono al suo museo avisandomi della sua salute e di casa sua perché riceverò in questo contentezza grande e consolatione. Al signor [Iuliano?] et al signor Francesco Gordino basero le mani et al Signor Francesco Lopez e al signor dottore Fabritio de Garzoni [patre] mio colendissimo a Vostra Eccellentia comandi sempre gia che chiaramente intende [l'animo] mio in servirla alla quale mi raccomando da Valenza a 28 di Agosto 1568.

Da Vostra Signoria
 Humilissimo discepolo e servitore
 Francesco Saragoça

[c. 147r]

Molto magnifico Signor mio,

Subito che giunsi in Spagna scrissi a Vostra Eccellentia madandogli certe herbe, delle quali desiderava saper il giudicio da Vostra Eccellentia, dubito non sano andate a male, secondo che non ho risposta. Con questa li mando un libro composto in Sivilla d'un nostro spagnolo in lingua vulgare, nel quale tratta de molti semplici dell'India occidentale. Pensaro che sarà caro a Vostra Eccellentia, il mando con un pezzetto della radice del Meggioacan; Vostra Eccellentia pigliarà l'animo mio affettionato grandemente in servirla e non guarderà il picol dono aspetado sempre da me ogni servizio per che la desidero molto servire. Desidero somamente intender della salute et esser di lei, e cosi la supplico mi rescriva e dia aviso delle opre nove che son venute fora da poi della mia partita, e se Mastro Giovanni ha copiato il libro de Pesci del Patriarcha. Havevo carissimo se Vostra Eccellentia ha qualche libreto novo portatilo o pur alcun semplice ò qualche cosa nova me la mandi per la via di Roma e da à un gentilhomo spagnolo chiamato il S. Catula il quale vive in Roma. Io lego un corso di medicina qua e havevo caro d'intender che libro ci sono novi e ogni curiosità supplico Vostra Eccellentia si serva dare servirmi e m'habbia sempre mai per suo servitore perche la prometto non mancaro de servirla et aiutarla sempre che potro. Al Signor Iuliano bascio le mani e a tutti gli altri signori e al Signor Fabrizio sommamente. Non cessarò di scriver a Vostra Eccellentia e mandargli qualche cosa sempre che potro e guarde sempre, e felicitì la molto magnifica persona di V.E. alla quale mille volte mi raccomando, di valenza alli 4 di febraro 1569.

D. V. E.

Affitionatissimo Signore FS

Bibliografia

- ANDRETTA, Elisa (2011): «*Roma Medica*». *Anatomie d'un système médical au XVIe siècle*, École Française de Rome (Collection), Roma.
- BATTISTI, E. (2005): *L'antirinasimento*, Nino Aragno, Torí, 2 vols. (1a ed. Feltrinelli, Milà:1962).
- BETHENCOURT, F. i EGMOND, Florike (eds.) (2007): *Correspondence and cultural exchange in Europe, 1400-1700*, Cambridge University Press, Cambridge.
- BRONZINO, G. (1962): *Notitia doctorum sive catalogus doctorum qui in collegiis philosophiae et medicinae bononiae laureati fuerunt ab anno 1480 usque ad annum 1800*, Giuffrè, Milà.

- BUSACCHI, V. (1956): «Gli studenti spagnoli di medicina e di arti in Bologna dal 1504 al 1575 secondo le registrazioni del primo libro segreto del collegio di medicina e d'arti», *Bulletin Hispanique*, 58:2, pp. 182-200.
- CANELLAS LÓPEZ, Á. (1984): *Archivo de Longares (Zaragoza), inventario de sus documentos sueltos*, Fuentes Históricas Aragonesas, número 11, Institución «Fernando el Católico», Saragossa.
- CERMENATI, M. (1906): «Ulisse Aldrovandi e l'America», *Annali di Botanica*, IV, pp. 313-366.
- CLUSIUS, C. (1576): *Rariorum aliquot stirpium per Hispanias observatarum Historia, Libris duobus expressa*, Chistophori Plantani, Anvers.
- DE TONI, G. B. (1911): «Spigolature aldrovandiane XI. Intorno alle relazioni del botanico Melchiorre Guilandino con Ulisse Aldrovandi», a *Atti dell' I. R. Accademia di Scienze, Lettere ed Arti degli Agiati in Rovereto*, s. III, vol. XVII, fasc. II, pp. 149-171.
- DI PIETRO, P. (cur.) (1970): «Epistolario di Gabriele Falloppia», *Quaderni di storia della scienza e della medicina*, X, Università degli studi di Ferrara, Ferrara.
- EGMOND, Florike (2010): *The world of Carolus Clusius: Natural History in the making, 1550-1610*, Pickering & Chatto, Londres.
- ESCOLANO, G. (1601): *Década primera de la historia de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia (...)*, Pedro Patricio Mey, València.
- ESTEVE, P. J. (1552): *Nicandri Colophonij poetae et medici antiquissimi clarissimi que theriaca. Petro Iacobo Steve Medico Valentino interprete, et enarratore. Ad Magnificum Dominum Bernardum Cimonem Patritium Valentinum, Ioannem May Flandrum*, València.
- FANTUZZI, G. (1774): *Memorie della vita di Ulisse Aldrovandi*, Lelio della Volpe, Bologna.
- FELIPO, Amparo (1993): *La Universidad de Valencia durante el siglo XVI (1499-1611)*, Universitat de València, València.
- FINDLEN, Paula (1996): *Possessing Nature. Museums, collecting, and scientific culture in Early Modern Italy*, University of California, Berkeley-Los Angeles.
- FRATI, L. (1907a): *Catalogo dei manoscritti di Ulisse Aldrovandi con la collaborazione di A. Ghigi e A. Sorbelli*, Zanichelli, Bologna.
- (ed.) (1907b): «La vita di Ulisse Aldrovandi scritta da lui medesimo», a *Intorno alla vita e alle opere di Ulisse Aldrovandi*, Beltrami, Bologna.
- FUSTER, J. (cur.) (2002): *Les constitucions del convent de Sant Josep de València (segle XVI)*, Universitat de València, València.
- LÓPEZ PIÑERO, J. M. (2010): *La escuela botánica valenciana del Renacimiento*, Consell Valencià de Cultura, València.

- i LÓPEZ TERRADAS, María Luz (1997): *La influencia española en la introducción en Europa de las plantas americanas (1493-1623)*, Universitat de València/CSIC, València.
- i PARDO-TOMÁS, J. (1994): *Nuevos materiales y noticias sobre la historia de las plantas de Nueva España, de Francisco Hernández*, Universitat de València/CSIC, València.
- i PARDO-TOMÁS, J. (1996): *La influencia de Francisco Hernández (1515-1587) en la constitución de la botánica y la materia médica modernas*, Universitat de València/CSIC, València.
- MONARDES, N. (1565): *Dos libros, el uno que trata de todas las cosas que traen de nuestras Indias Occidentales, que sirven al uso de Medicina, y el otro que trata de la piedra Bezaar, y de la Escurçonera*, Sebastián Trugillo, Sevilla.
- (1574): *De simplicibus medicamentis ex occidentali India delatis quorum in medicina usus est... auctore D. Nicolao Monardis, interprete Carolo Clusio*, C. Plantin, Anvers.
- (1575): *Delle cose che vengono pertinenti dall'Indie Occidentali pertinenti all'uso della medicina. Raccolte, et trattate dal Dottor Nicolò Monardes, Medico in Siviglia. Parte seconda. Novamente recata dalla Spagnola nella nostra lingua italiana*, Giordano Ziletti, Venècia.
- OLMI, G. (1991): « 'Molti amici in varij luoghi': studio della natura e rapporti epistolari nel secolo XVI », *Nuncius*, 6, pp. 3-31.
- (1992): *L'inventario del mondo. Catalogazione della natura e luoghi di sapere nella prima età moderna*, Il Mulino, Bolonya.
- OLTRA PERALES, E. (1995): *Franciscanos valencianos en América y Filipinas*, Generalitat Valenciana/Consell Valencià de Cultura, València.
- PARDO-TOMÁS, J. (1991): «Obras españolas sobre historia natural y materia médica americanas en la Italia del siglo XVI», *Asclepio*, I, pp. 51-94.
- (2014): *Salvadoriana: el gabinet de curiositats de Barcelona = El gabinete de curiosidades de Barcelona = The cabinet of curiosities of Barcelona*, Consorci del Museu de Ciències Naturals/Ajuntament de Barcelona/Generalitat de Catalunya/Institut Botànic de Barcelona, Barcelona.
- PÉREZ MARTÍN, A. (1979): *Proles aegidiana. Studia Albornotiana*, 31, vol. 2. *Los Colegiales desde 1501 a 1600*, Real Colegio de España, Bolonya.
- PINON, L. (2002): «Clématite Bleue contre poissons séchés. Sept Lettres inédites d'Ippolito Salviani à Ulisse Aldrovandi», *MEFRIM*, 114, 2, pp. 477-492.
- SALLEN DEL COLOMBO, Emma (en premsa): «Frailes, sanadores y recursos curativos en las crónicas agustinas de Juan de Grijalva y Esteban García», a MORALES, Angélica et al. (eds.): *De la circulación del conocimiento a la*

- inducción de la ignorancia. Los procesos de construcción del saber médico: siglos XV y XVII*, CEIICH-UNAM, Mèxic.
- SOLDANO, A. (2004): «L'erbario di Ulisse Aldrovandi, volumi XII-XIII-XIV», a *Atti. Classe di Scienze Fisiche, Matematiche e Naturali. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, 162 (1).
- SWAN, Claudia (1995): «Ad vivum, naer het leven, from the life: Considerations on a Mode of Representation», *Word & Image*, 11, pp. 353-372.
- TAFURI, M. (1985): *Venezia e il Rinascimento*, Einaudi, Torí.
- TEIXIDOR Y TRILLES, J. (1976): *Estudios de Valencia. Historia de la universidad hasta 1616*, edició, introducció, notes i índexs de Laureano Robles, Universitat de València, València.
- TOSI, A. (cur.) (1989): *Ulisse Aldrovandi e la Toscana. Carteggio e testimonianze documentarie*, Olschki, Florència.